

## MIDDEN-EUROPA, ALWEER

Z.R. Dittrich

Historici van de komende generaties zullen stellig vele bladzijden aan de vraag wijden wat in de jaren tachtig de wederopstanding van Midden-Europa als modewoord en -begrip het meest heeft bevorderd. Was het de inwerking van het oeuvre van enkele, uit die streken herkomstige schrijvers - van Kafka tot Magris - op het lezerspubliek in West en Oost, dan wel de beginnende afbrokkeling van het sovjet-communistische machtscomplex in Europa? Thans is het nog te vroeg om deze zaak uit te diepen en mogen we volstaan met de vaststelling dat beide factoren aan de herleving van Midden-Europa in het publieke vocabulaire van onze dagen hebben meegewerkt.

In mijn afscheidsrede<sup>1</sup> heb ik getracht de bruikbaarheid van dit begrip als een geschiedwetenschappelijke categorie ter discussie te stellen en mijn bedenkingen in deze nader te belichten. Het allereerste bezwaar gold de manifeste onmogelijkheid om een van huis uit aardrijkskundig begrip enigermate bevredigend op de landkaart te situeren. Het enige waarover een consensus bestaat is dat Tsjechoslowakije, Oostenrijk en Hongarije de kern van dat Europese midden uitmaken, maar over wat er verder nog bij hoort lopen de meningen wel zeer sterk uiteen. Men kan zich natuurlijk van deze lastige vraag afmaken, zoals Kundera het in zijn geruchtmakende essay<sup>2</sup> doet door te stellen: "Het is zinloos te proberen de grenzen precies aan te geven, Midden-Europa is geen staat: het is een cultuur of een lot. Zijn grenzen zijn denkbeelden en worden bepaald en opnieuw bepaald door elke nieuwe historische situatie". Als men door het rookgordijn van de retoriek heen kijkt, wordt men door ongerijmdheden gefraspeerd. Indien het werkelijk zinloos is de grenzen van Midden-Europa aan te geven, waarom heeft men dan voor een hoegenaamd geestelijk fenomeen een geografische benaming gekozen? En als er toch van grenzen sprake is, die als gevolg van een veranderende historische situatie telkens worden verlegd, ware het dan niet op zijn plaats die verschuivingen in concreto in kaart te brengen? Aan het begin van zijn essay stelt Kundera dat het om landen gaat die cultureel tot het Westen en politiek - sinds W.O. II - tot het Oosten behoren; beseft hij, dat hij op deze wijze Oostenrijk met Wenen, de heimelijke hoofdstad van Midden-Europa, buiten zijn definitie

laat geraken?

Meer aandacht verdienen de pogingen de diverse varianten van Midden-Europa terminologisch van elkaar te doen onderscheiden, zodat men meteen door heeft over welk soort Midden-Europa het gaat. Met 'Mitteleuropa' worden dan de Duits-nationalistische concepties van Friedrich List tot Friedrich Naumann aangeduid, die het Duitse ethnicum als de basis van Midden-Europa hebben gepostuleerd. De naam Oostmidden-Europa, 'Zwischeneuropa' of op zijn Engels 'The Lands between' wordt gebruikt voor een conceptie die de volken en staten tussen Duitsland en Rusland omvat. In zijn opmerkelijke studie gaat Martin Schulze Wessel<sup>3</sup> nog verder en maakt, aanleunend tegen het hedendaags Tsjechisch spraakgebruik onderscheid tussen 'Mitteleuropa', 'mittleres Europa' en 'Mittleres Europa' waarbij ook ideologische nuances tot hun recht kunnen komen. En verder zijn er ook nog wat boosaardige benamingen in zwang van 'The sick heart of Europe' tot het 'West-Azië' van Josef Brodskij in zijn polemieek tegen Kundera gekscherend geponeerd.<sup>4</sup> De moeilijkheid is evenwel dat men langzamerhand een Midden-Europa-deskundige moet zijn om zijn weg tussen al die terminologische finesses te vinden.

Een ander bezwaar ligt in de omstandigheid dat in het geval van Midden-Europa de op zichzelf legitieme waarneming van een aparte politieke of culturele regio ondersneeuwd raakt door ideologische wensvoorstellingen, staatkundige programma's of botweg een modieuze kretologie. En ook bestaat er een niet onbedenkelijke neiging om bepaalde verschijnselen en ontwikkelingsfasen van het min of meer gemeenschappelijk doorleefde verleden te idealiseren. Zo wordt het Habsburgse rijk dat vóór 1918 een groot deel van het Europese midden omvatte, in retrospectu als een staatsformatie gezien, die het wel degelijk in zich had om zich tot een soort Superzwitserland of iets nog mooiers op federalistisch gebied te ontwikkelen. Bij het nauwkeuriger inschatten van historische alternatieven blijkt dan al spoedig dat er op het veld van maatschappelijke verhoudingen en interetnische relaties geweldige obstakels lagen die de toegang tot de allernoodzakelijkste hervormingen nagenoeg volledig versperden. Ook wat de keizerlijke residentiestad Wenen betreft, waarvan de culturele glans en machtige uitstaling vandaag de dag hoge waardering ondervindt, dient men niet te vergeten dat er destijds niet alleen persoonlijkheden als Sigmund Freud, Gustaaf Mahler of Gustaaf Klimt, maar ook lieden als Schönerer en Hitler leefden. Spanningen tussen rijk en arm en vooral tussen oud-ingezetenen en nieuwkomers bereikten er van tijd tot tijd een schier explosieve kracht.

Niet minder kritisch dient men overigens de statenwereld te beoordelen die op de ruïnes van het Habsburgse, Ottomaanse en Russische rijk was ontstaan en als een *cordon sanitaire* het verslagen Duitsland van de onrustige Sovjetrepubliek te scheiden had, totdat zij in W.O. II eerst uit het westen en vervolgens uit het oosten onder de voet is gelopen. De afschuwelijke ervaring van bijna een halve eeuw communistisch bewind, in de Oostzeelanden en Bessarabië bovendien gekoppeld aan het verlies van nationale onafhankelijkheid, heeft in de herinnering van de betrokkenen de

interbella-tijd als een verloren paradijs doen voorkomen. Hoe begrijpelijk ook, die indruk is misplaatst. De pretentie een nationale staat te zijn, die al die jonge opvolgersstaten trots op hun vaandels schreven, strookte niet met het bestaan van sterke etnische minderheden, die al dan niet terecht met de nieuwe toestand niet ingenomen waren en door hun oppositionele tot irrendenta-opstelling een bedreiging voor de stabiliteit van de nieuwe staten vormden. Door de pogingen van de overheden om de assimilatie van vreemde elementen desnoods met harde hand te bevorderen werd de toestand er niet beter op en werden ondemocratische tendenties binnen de staatsgemeenschap gaandeweg gesterkt. Natuurlijk was een deel van de problemen waarmee men opgezaald was een erfenis van het verleden: quasi-feodale toestanden op het land, die een onderdanige mentaliteit voortbrachten, de traditie van een bedilzuchtige en onberekenbare staatsmacht, de historische zwakte van het burgerdom, de ideologische onbestendigheid en extremistische instelling van de intelligentsia.<sup>5</sup> Dit kan verklaren doch niet vrijpleiten de nationale elites, die in de jonge staten van Oost-Midden-Europa aan de macht waren gekomen, van tekortkomingen waarmee hun regering van meet af aan was belast: bekrompen nationalisme, corruptie, autoritair gedrag. Geen wonder dat in vrijwel al die landen de rond 1918 ingevoerde parlementaire democratie vervangen werd door autoritaire regimes, die op den duur zelfs fascistoïde trekken gingen vertonen. Het gaat dus niet aan om de latere slachtoffers van Hitler en Stalin als onschuldige lammetjes te beschouwen, zelfs Finland én Tsjechoslowakije, die indertijd een democratie waren gebleven, zijn in menig opzicht tekortgeschoten.<sup>6</sup>

Wat Midden-Europa zelf betreft, de kans - *if any* - om aan dat begrip in de interbella-tijd een politieke vorm, bijvoorbeeld in de gedaante van een supranationaal samenwerkingsverband, te geven, werd indertijd volstrekt onbenut gelaten. De suggesties van de Tsjechoslowaakse staatsman dr. M. Hodza inzake een Donau-federatie bleven een vrome wens, de Kleine Entente (Tsjechoslowakije, Roemenië, Joegoslavië, aanvankelijk werd ook Polen hierover gepolst) was het stadium van een club ter bevordering van gemeenschappelijke belangen nimmer te boven gekomen. Voor het overige leefde men zich uit in burenruzies, grenstwisten en taalconflicten, zonder te beseffen dat een inmenging van buitenaf door agressieve grootmachten een domino-effect op de hele regio zou kunnen hebben.

De vraag dringt zich op of men nu - na zoveel leed geleden te hebben - wijzer is geworden en of Midden-Europa, in welke vorm dan ook, in staat is tot een staatkundige realiteit op te bloeien. Enerzijds zijn er tal van factoren die in deze richting wijzen. De traumatische ervaring van vreemde overheersing, ideologische gelijkschakeling en totalitair dwangregime heeft zeker niet alleen louterend gewerkt maar ook de vernederden en vertrapten dichter bijelkaar gebracht. Op het socio-economisch vlak zijn door het communisme de voorheen bestaande schrijnende verschillen in welstand en ontwikkeldheid in belangrijke mate weggewerkt, al merkt men juist in de laatste jaren dat er per land en per streek weer beduidende

differenties zich voordoen, ook in de wijze waarop men het bankroet van het reële socialisme te boven tracht te komen. Het doorwerken van culturele impulsen van West en Oost heeft de geesteshouding, met name van de jonge generatie van Midden-Europese volken, toegankelijk gemaakt voor een nauwere onderlinge samenwerking. Hier tegenover staat, dat men zich tegenover de nivellerende en uniformerende kracht van het communisme handhaven moest door de eigen nationale identiteit hoog te houden en de traditionele normen en waarden te beklemtonen. In de regel leidde dit tot een ouderwets, negentiende-eeuws nationalisme met al zijn gebreken en gevaren. En vrijwel overal waar het communisme meer liberale trekken gaat krijgen, treden de spanningen tussen de volkeren, die volgens de officiële opvatting van het regime gewoon onbestaanbaar waren, weer op de voorgrond. Voorbeelden uit het hedendaagse Joegoslavië en de Sovjet-Unie van de *glasnost*-era zijn genoegzaam bekend, maar men kan ook op Tsjechoslowakije van 1968 wijzen met de problemen rond de Hongaarse minderheid. Wat niet wegneemt dat ook onder behoudende regimes als dat van Ceausescu in Roemenië en van Zjivkov in Bulgarije door een onverdraagzame houding van de staatsoverheid ernstige toestanden kunnen ontstaan.

Met het oog hierop betwijfel ik of de landen van het Europese Midden, nadat zij in binnen- en buitenlands opzicht meer vrijheid hebben verworven, bereid zullen zijn de Midden-Europa-gedachte in de vorm van een politiek samenwerkingsverband gestalte te geven. Een dergelijke aaneensluiting zou overigens veel weg hebben van een verbond van een lamme en een blinde, naast het Europa van 12 zou een Midden-Europa van bankroete en bijna-bankroete postcommunistische staten een uitermate armetierig bestaan moeten leiden, bovendien uitgeleverd zijn aan gevaarlijke hulpverlening van de kant van - wie weet - een 'wiedervereinigte' Duitse economie.

Al met al blijf ik bij de mening dat Midden-Europa als politiek concept, laat staan politiek programma, geen toekomst heeft, men zal zich op het leven in een gemeenschappelijk Europees huis moeten instellen.

#### Noten

1. Midden-Europa? Een anti-nostalgie. Rede gehouden op 10 november 1987. Utrecht 1987.
2. Oorspronkelijk verschenen in het Tsjechisch onder de titel: *Unos Západu* in januari 1983. De Engelse versie met een gewijzigde naam *The tragedy of Central Europe* verscheen op 26.4.1984 in *The New York Review of Books*, de Nederlandse vertaling in *Europa eenmaal, andermaal* (Amsterdam 1985).
3. 'Die Mitte liegt westwärts. Mitteleuropa in tschechischer Diskussion' in: *Bohemia* 29/2 (1988) 324 vlg.
4. 'Why Milan Kundera is wrong about Dostoyevsky' in: *The New York Review of Books* (12-2-1985).

5. In deze nog steeds van belang A. Polonsky, *The Little Dictators* (London 1975) 1 vlg.
6. Over Tsjechoslowakije zie mijn eigen 'Geschiedenis van Tsjechoslowakije' in de bundel *Tsjechoslowakije* van de werkgroep Oost-Europa Projecten (ter perse).

## Uw kopieerwerk is beter af bij RCG

- kopieën vanaf 7 cent
- de snelste copyservice
- kleurenkopieën
- computerverhuur
- laserprintservice
- faxservice



A-straat 16, Groningen

tel. 050 - 14 43 01

Steentilstraat 49, Groningen

tel. 050 - 18 41 74



Georg Ritter von Schönerer